

JURIDISKA FAKULTETEN
vid Lunds universitet

Carolina Lindén

Målsägandens straffprocessuella ställning

Rätten att biträda åtalet i ett rättsutvecklingsperspektiv

LAGF03 Rättsvetenskaplig uppsats

Kandidatuppsats på juristprogrammet
15 högskolepoäng

Handledare: Martina Axmin

Termin: HT 2018

Innehåll

SUMMARY	1
SAMMANFATTNING	2
FÖRKORTNINGAR	3
1 INLEDNING	4
1.1 Syfte och frågeställning	5
1.2 Avgränsningar	5
1.3 Metod och material	5
1.4 Disposition och begrepp	7
2 MÅLSÄGANDENS STRAFFPROCESSUELLA STÄLLNING	8
2.1 Målsägandebegreppet	8
2.2 Straffprocessens funktioner	9
2.3 Åtalsrätten	11
2.3.1 Målsägandens åtalsmöjligheter	12
2.3.2 Rätten att biträda det allmänna åtalet	13
2.3.3 Skadeståndstalan i kumulation med åtal	14
2.4 Åtalsrättens utveckling	15
2.4.1 Från medeltid till 1734 års lag	15
2.4.2 1864 års strafflag och skadeståndets framväxt	19
2.4.3 1900-talets rättegångsreform	20
2.4.4 Brottsofferdiskursen	21
3 ANALYS	24
3.1 Motiven till rätten att biträda åtalet	24
3.2 Avskaffa rätten att biträda åtalet?	25
KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	27

Summary

The responsibility for the criminal procedure lies mainly on the state prosecutor. The plaintiff's right of prosecution is depending on the prosecutor's decision to waive indictment. However, the plaintiff may participate in a way that might affect the liability issue by assisting the prosecution. The right to assist the prosecution, originating from 1948, was never justified in its legislative history. This essay examines the evolution of the plaintiff's position in criminal proceedings, from the Middle Ages to the present time. The subject to the analysis is finding out the motives of the right to assist the prosecution, and how they should be considered when assessing a possible abolition.

In the Middle Ages the public conflict resolution took over the private as a result of the state's increased interest in criminal law. The plaintiff kept a strong position with the right to a share in criminal fines and certain authority over the sanction. After the Reformation, a new ideology gained influence over the penal law, which required the state to intervene against crime. The interest of the plaintiff was displaced in favor of the state's interest. In the eighteenth century, the plaintiff had the primary prosecution right, but the state prosecutor's right developed gradually. In the penal code of 1864, the prosecutor's and the plaintiff's prosecution rights were equated. At the same time, the plaintiff's claim in the criminal fines were abolished and replaced by damages. The plaintiff's position was gradually weakened and when the rules of judicial procedure was subject to a large reform in the early twentieth century, the primary prosecution right was given to the state prosecutor. The public debate in the later twentieth century focused on *victim rights* and the plaintiff's position was strengthened based on the notion that the exposure to crime puts the victim in a frail position.

The essay shows that the right to assist the prosecution is an outflow from the subsidiary prosecution right and shares its motives. The plaintiff's interest according to previous legislation was retaliation directed at the perpetrator. The political ideas of the late twentieth-century caused a change in interests, to personal redress based on the victim's vulnerable position. Because of the long tradition of strong plaintiff rights, the meaning of the personal redress must be understood with regard to its historical development.

Sammanfattning

Idag gäller allmän åtalsrätt som huvudregel. Målsägandens åtalsrätt aktualiseras först då åklagaren beslutar att inte åtala. Den åklagarförda processen tillerkänner dock målsäganden möjlighet att biträda åtalet och vidta processhandlingar som kan påverka ansvarsfrågan. Rätten att biträda åtalet härstammar från 1948 och motiverades aldrig i förarbetena. Uppsatsen undersöker hur målsägandens straffprocessuella ställning har utformats från medeltid till idag. Analysen fokuserar på vad motiven till rätten att biträda åtalet kan vara, och hur de bör beaktas vid bedömning av ett eventuellt avskaffande.

Det var under medeltiden som den offentliga konfliktlösningen tog över den privata, till följd av statens ökade intresse i straffrätten. Målsäganden behöll länge en stark ställning med rätt till andel i böter och viss bestämmanderätt över påföljden. Efter reformationen fick en ny ideologi inflytande över straffrätten som ställde krav på staten att ingripa mot brottslighet. Målsägandens intressen trängdes undan till förmån för statens. Enligt 1734 års lag hade målsäganden primär åtalsrätt men det framväxande åklagarväsendets åtalsrätt utvidgades successivt. I 1864 års strafflag jämfördes åklagarens och målsägandens åtalsrätt samtidigt som målsägandens anspråk i böter ersattes av skadeståndet. Målsägandens ställning försvagades successivt och genom 1900-talets rättegångsreform tillkom den primära åtalsrätten åklagaren. Under senare delen av 1900-talet uppmärksammades brottsoffret i samhällsdebatten vilket stärkte målsägandens ställning utifrån föreställningen att den som utsatts för brott befinner sig i en svag position.

Uppsatsen visar att rätten att biträda åtalet är ett utflöde ur den subsidiära åtalsrätten och delar dess motiv. Målsägandens intresse i äldre rätt var vedergällning riktat mot gärningspersonen men 1900-talets politiska strömningar orsakade en skiftning till målsägarintressen av personlig upprättelse, grundat i målsägandens utsatthet. På grund av den långa traditionen av stark målsäganderätt måste upprättelsens innebörd förstås med beaktande av dess historiska utveckling.

Förkortningar

BrB	Brottsbalken
BRÅ	Brottsförebyggande rådet
Dir.	Direktiv
Ds	Departementsserien
FN	Förenta Nationerna
NJA	Nytt Juridisk Arkiv
NTfK	Nordisk Tidskrift for Kriminalvidenskab
Prop.	Proposition
RB	Rättegångsbalken
SOU	Statens offentliga utredningar
SvJT	Svensk Juristtidning

1 Inledning

Straffprocessutredningen tillsattes för att se över brottmålsprocessen och föreslå reformer för ett mer ändamålsenligt brottmålsförfarande.¹ Utredningen förespråkade åklagarens påföljdsyrkande som en bindande yttersta ram för domstolen. En förutsättning för genomförandet är att målsägandens rätt att biträda åtalet avskaffas. En målsägande som biträder åtalet har möjlighet att göra åtalsjusteringar och med förutsebarhet i åtanke förordade utredningen att den tilltalade bör ha endast en gärningsbeskrivning att förhålla sig till.² Förslaget har ännu inte utmynnat i någon reform men genom en konsekvensanalys utreddes eventuella praktiska effekter. Det framkom genom en undersökning att målsägandens åtalsjustering fått direkt betydelse för domen i endast fem mål per år. Med hänsyn till det gjorde straffprocessutredningen bedömningen att ett avskaffande av rätten att biträda åtalet inte skulle innebära någon beaktansvärd nackdel för målsäganden.³

Rätten att biträda åtalet härstammar från 1948 års rättegångsbalk, RB, men i förarbetena framgick inga motiv. Straffprocessutredningen uttryckte att det idag är en självklarhet att de brottsutredande myndigheterna bär ansvar för åtalet samt att rätten att biträda åtalet är en rest från en svunnen tid.⁴ Utredningen identifierade målsägandens behov som stöd under processen och rätt till information. Det angavs att rätten att biträda åtalet har störst betydelse i fråga om målsägandens rätt till upprättelse men att den idag tillgodoses genom skadeståndsanspråket.⁵ Utöver nämnda behov ansåg straffprocessutredningen att målsäganden, även om denne har ett berättigat intresse av att delta under huvudförhandlingen, inte har något behov av att aktivt driva en ansvarstalan jämte åklagaren.⁶

Rätten att biträda åtalet motiverades alltså varken under den föregående rättspolitiska debatten eller i förarbetena. Landström har anfört att det kan ha framstått som en sådan självklar rätt att någon motivering inte behövdes.⁷ Ändå har straffprocessutredningen föreslagit ett avskaffande av rätten att biträda åtalet, delvis med hänvisning till att den inte är motiverad

¹ Dir. 2010:78 s. 1.

² SOU 2013:17 s. 277.

³ Ds 2015:4 s. 150 ff.

⁴ SOU 2013:17 s. 271.

⁵ Ds 2015:4 s. 151.

⁶ SOU 2013:17 s. 274

⁷ Landström (2011) s. 142 f.

utan en rest från en svunnen tid. Jag menar att bestämmelsens syfte måste förstås ur ett bredare perspektiv, utifrån den historiska utveckling som föregår målsägandens position i straffprocessen idag.

1.1 Syfte och frågeställning

Uppsatsens syfte är att analysera motiven till rätten att biträda åtalet genom att undersöka hur målsägandens åtalsrätt utvecklats från medeltiden till idag. Avsikten är att förstå vilken roll rätten att biträda åtalet har för målsägandens position i straffprocessen idag. Jag utgår från följande frågeställning:

- Vilka skäl grundar målsägandens rätt att biträda åtalet, sett i ett historiskt perspektiv?
- Med utgångspunkt i svaret på den första frågan, framstår det som rimligt att avskaffa rätten att biträda åtalet?

1.2 Avgränsningar

Uppsatsen avser behandla brottsoffrets position i straffprocessen men fokuserar av platsbrist på målsägandens rätt att biträda åtalet. Andra former av åtalsrätt och processuella funktioner redogörs för i begränsad omfattning då jag bedömt det som nödvändigt för frågeställningens besvarande. Uppsatsen berör alltså inte samtliga målsägandens rättigheter men förståelsen av det historiska materialet förutsätter kunskap om åtalsrätten och straffprocessens funktioner i ett bredare perspektiv. Även skadeståndets utveckling beskrivs begränsat med syftet att besvara hur målsägandens åtalsrätt motiveras enligt gällande rätt. Internationell rätt nämns endast kortfattat trots att det finns både EU-rättsliga direktiv och FN-resolutioner på området och det är enbart av uppsatsens omfångsbegränsning.

Straffprocessutredningen i sin helhet omfattar fler förslag än uppsatsen tar upp. Jag bemöter inte förslaget om åklagarens påföljdyrkande som yttersta ram för domstolen och stora delar av utredningen redogör jag inte för trots att de är relevanta för bedömningen av utredningens förslag. Orsaken är att uppsatsens avsikt endast är att analysera argumentationen kring rätten att biträda åtalet.

1.3 Metod och material

Frågeställningens besvarande förutsätter grundläggande kunskap om gällande rätt som har undersökts med en klassisk rättsdogmatisk metod. Metoden syftar till att fastställa gällande

rätt genom studier av rättskällor med en förståelse för tolkning och källornas samverkan.⁸ Målsägande- och åtalsrättens innebörd har därför sökts i lagtext, förarbeten, doktrin och i begränsad mån praxis. Den rättsdogmatiska metoden används även vid fastställande av äldre rätt som framställs i ett rättsutvecklingsperspektiv.

Rättshistorisk metod är en underdisciplin till rättsdogmatiken som öppnar för möjligheten att studera rätten ur ett bredare perspektiv för att hitta svar på frågor som annars inte kan finnas inom det slutna rättsdogmatiska systemet.⁹ Metoden kan ha en mängd olika funktioner, exempelvis att utmana antaganden som finns om gällande rätt för att argumentera kring ett visst rättsinstituts funktion i samhället.¹⁰ Jag har använt den rättshistoriska metoden genom att i en litteraturstudie jämföra hur olika författare beskriver målsägande- och åtalsrätten. Rättsutvecklingsperspektivet ska fungera som hjälpmedel för tolkningen av gällande rätt. Därför är fokus inte på rättsutvecklingens samverkan med samhällsstruktur och sociala kontexter utan på sökandet efter ursprunget till gällande rätts motiv.

Målsägande- och åtalsrätten enligt gällande rätt har behandlats framförallt av Ekelöf, Träskman och Olivecrona samt Heuman som skrivit en utförlig avhandling på området. Målsägandens roll i åtalsrättens utveckling beskrivs ingående av framförallt Träskman och Palmgren men flertalet andra författare avhandlar ämnet ur olika perspektiv. Det är vanligt att författare som behandlar målsäganderätten även tar upp dess historia. Jag har använt litteraturhänvisningar framför källhänvisningar för att beskrivningen av det historiska perspektivet inte avses vara deskriptiv utan analyserande med utgångspunkt i olika perspektiv på de äldre rättskällorna. Tillämpning av det rättshistoriska perspektivet förutsätter nämligen ett kritiskt perspektiv till källorna. För att behålla närheten till källmaterialet har jag, när det har varit möjligt, refererat till förarbeten. Skadeståndets utveckling fram till 1864 års strafflag har behandlats utförligt av Björling. I diskussionsavsnittet framgår främst min egen analys, men även visst material som valts för att lägga fram både för- och motargument om rätten att biträda åtalet.

⁸ Kleineman (2015) s. 21.

⁹ Gräns (2013) s. 421 f.

¹⁰ Handler (2013) s. 95.

1.4 Disposition och begrepp

Efter det inledande kapitlet beskrivs målsägandes position i straffprocessen enligt gällande rätt. De två introducerande avsnitten om målsägandebegreppet och några straffprocessuella funktioner syftar till att skapa förståelse för den senare framställningen. Sedan behandlas gällande rätt enligt angivna avgränsningar som följs av ett avsnitt om åtalsrättens utveckling. Uppsatsen inte är formulerad enligt en kronologisk ordning eftersom syftet är att analysera målsägandens position i straffprocessen idag ur ett rättsutvecklingsperspektiv. Det förutsätter att läsaren har förkunskap om gällande rätt. Till sist genomförs en analys som syftar till att besvara uppsatsens frågeställning.

Den som anklagas för brott benämns *förövaren*, *gärningspersonen* eller *den tilltalade* medan målsäganden växelvis benämns *den brottsutsatte*, främst för att göra texten lättare att läsa. De som innehade åklagarfunktion innan åklagarväsendets framväxt hade olika befattningsnamn men omnämns här *åklagare* för att tydliggöra framställningen.

2 Målsägandens straffprocessuella ställning

2.1 Målsägandebegreppet

En förutsättning för att brottsoffret ska positioneras i straffprocessen är att denne är berörd av brottet på ett i lagen specificerat sätt.¹¹ Målsägandebegreppet återfinns i 20 kap 8 § 4 st. RB där målsäganden beskrivs som den mot vilken brott är begånget, den som lidit skada av brottet eller den som blivit förnärad av brottet. De tre rekvisiten överlappar varandra och Ekelöf anser att det första rekvisitet är centralt då de två andra huvudsakligen grundar en extensiv tolkning av *den mot vilken brott är begånget*.

Brottsbeskrivningen anvisar ofta mot vem brottet är begånget enligt det *första rekvisitet*, exempelvis begås en misshandel mot den misshandlade och en stöld mot den bestulne.¹² Den som lidit skada av brottet enligt det *andra rekvisitet* är den som är skadeståndsberättigad. Målsäganderätt förutsätter att skadeståndsfordran grundas direkt i brottet och inte i exempelvis sakskada genom culpregeln i samband med brottet.¹³ För att omfattas av det *tredje rekvisitet* och vara förnärad av brottet krävs mer än att känna sig förnärad. Agge och Thornstedt uttalar att målsäganderätt tillkommer den som med hänsyn till lagrummets syfte kan anses vara berörd på ett så direkt sätt av brottet att denne framför andra berörda är lämplig att utföra den offentliga funktion som en talan innebär.¹⁴ En persons processuella lämplighet förutsätter att denna har ett krav på upprättelse. Det utesluter den krets som är berörd av brottets verkningar utan att det för dem har medfört någon skada eller olägenhet.¹⁵

Om det är otydligt vilka som tillhör målsägandekretsen används läran om brottets skyddsintresse. Det innebär att den som kan utpekas som målsägande är bäraren av det intresse som lagrummet avser skydda.¹⁶ Olivecrona menar att brotten har antingen statliga, allmänna eller enskilda skyddsintressen och att endast brott mot enskilda med säkerhet medför målsäganderätt. Målsäganderätt kan dock erkännas även vid brott mot staten eller

¹¹ Granström och Mannelqvist (2016) s. 21.

¹² Ekelöf (1996) s. 66.

¹³ Heuman (1973) s. 38.

¹⁴ NJA 1969 s. 364.

¹⁵ Heuman (1973) s. 69.

¹⁶ Heuman (1973) s. 35 f.

allmänheten i fall då lagrummet har fler skyddsintressen.¹⁷ Ekelöf menar att läran om brottets skyddsintresse leder till godtycklighet då kretsen av intressebärare kan bli för bred. Han förespråkar att även ta hänsyn till den enskilda åtalsrättens ändamål samt dess funktion att ge upprättelse och fungera som kontrollfunktion gentemot åklagarverksamheten.¹⁸

Den medeltida rätten saknade allmänna bestämmelser om målsäganderätt. Ibland framgick det av specifika lagrum men vanligen ansågs det ändå tydligt vem som hade målsägandeställning.¹⁹ Begreppet *målsägande* som gäller idag härstammar från 1832 års förslag till kriminallag och blev gällande rätt genom 1864 års strafflag.²⁰

2.2 Straffprocessens funktioner

För att förstå målsägandens roll i straffprocessen är det nödvändigt att reflektera över vilken funktion processen har i samhället. Det finns inget entydigt svar och processens funktioner överlappar eller rent av motsäger ofta varandra. Främst är straffprocessen ett medel för uppnåendet av en annan samhällsfunktionens mål.²¹ Processreglernas syfte är i första hand att bidra till den materiella rättens genomslag. Straffrättens ändamål är att förebygga vissa handlingar genom exempelvis allmänprevention. Det sker genom kriminalisering som är förknippat med internalisering av normer. Det innebär att lagstiftningen skapar sociala vanor som människor automatiskt följer. Straffprocessen har alltså en *handlingsdirigerande funktion* som går ut på att bekämpa brottslighet genom att förstärka den moralbildning och avskräckning som kriminaliseringen avser medföra.²²

En annan funktion är *rättsskyddsfunktionen* som ska tillgodose både allmänna intressen av att straffansvar döms ut och målsägandens intressen av rättsskydd.²³ Den tilltalade har intresse av skydd mot statens felaktiga maktutövning och rättsskyddsfunktionen tillser att ingen blir utsatt för onödiga tvångsåtgärder eller döms oskyldig. Den här funktionen kan i sin tur bidra till att processen uppfyller sin brottsbekämpande funktion genom att den skapar en tilltro hos allmänheten.²⁴

¹⁷ Olivecrona (1953) s. 63 f.

¹⁸ Ekelöf (1996) s. 67 f.

¹⁹ Heuman (1973) s. 17.

²⁰ Ibid., s. 19 f.

²¹ Träskman (2009) s. 262.

²² Lindblom (2006) s. 320 f.

²³ Träskman (2009) s. 262.

²⁴ Lindblom (2006) s. 322 f.

Träskman menar att processen även har en *konfliktlösningsfunktion* som förutsätter att processen är utformad för att leda till en överenskommelse mellan gärningspersonen och den utsatte. Det här är inte helt accepterat som grundläggande då det är svårt att förena med exempelvis kravet på rättsskydd, men betydelsen av konfliktlösning i straffprocessen har åtminstone ökat när brottsoffret fått en större roll i samhällsdebatten.²⁵ Lindblom menar att försoning inte är en grundläggande funktion men att det kan ingå i processens uppgifter att agera för konfliktlösning.²⁶

I praktiken måste funktionerna kombineras för att domstolen ska komma fram till ett beslut som är rättvist och rättssäkert, har en preventiv effekt och är godtagbar som lösning av den individuella konflikten. Om straffprocessens grundläggande funktion är att förverkliga den materiella rätten får brottsoffrets roll bestämmas utifrån hur dennes deltagande i processen kan bidra till det.²⁷

De viktigaste funktionerna för målsägandens åtalsrätt är upprättelse- och kontrollfunktionerna. *Upprättelsefunktionen* är utvecklad ut den brottsutsattas rätt till vedergällning och grundas idag i att målsäganden genom lagföring av brottet får en slags moralisk upprättelse.²⁸ Malm och Fredriksson menar att det är i enlighet med det allmänna rättsmedvetandet att den brottsdrabbade ska ha rätt att medverka till att brottslingen blir dömd.²⁹ Behovet av upprättelse kan skiljas åt vid olika brottstyper och vid förmögenhetsbrott är det skadeståndet som primärt har en reparativ effekt. Vid brott mot person däremot, samt förmögenhetsbrott där gärningspersonens handlingssätt är särskilt bedrägligt, kan själva processen upplevas som en upprättelse.³⁰

Målsäganden har en *kontrollfunktion* gentemot åklagarens skyldigheter avseende både åtalsfrågor och ansvarstalan. I politiskt upprörda tider kan kontrollfunktionen vara ett skydd för medborgerliga fri- och rättigheter. Även annars kan den vara av vikt genom att minska

²⁵ Träskman (2009) s. 263 f.

²⁶ Lindblom (2006) s. 327.

²⁷ Träskman (2009) 264.

²⁸ Heuman (1973) s. 68.

²⁹ Fredriksson och Malm (2012) s. 107.

³⁰ Ekelöf (1996) s. 64.

risken för åklagarens felaktiga beslut eller bristande bevisvärdering, särskilt med hänsyn till den belastning som en hög arbetsbörda innebär för åklagaren.³¹

2.3 Åtalsrätten

I straffprocessens kontradiktoriska förfarande betraktas samtliga medverkande som parter och den tilltalade positioneras mot antingen åklagaren eller målsäganden.³² Åtalsrätten kan vara exklusiv och utesluta att någon annan åtalar eller konkurrerande och ge fler parter åtalsrätt. Konkurrerande åtalsrätt kan vara primär eller subsidiär, där den senare kan brukas endast om den primärt åtalsberättigade underlåter att åtala. Genom kategoriseringen skiljs den enskilda åtalsrätten från den allmänna som tillkommer åklagaren, där målsägandens roll enligt gällande rätt är betydligt svagare.³³

Enligt 20 kap. 3 § 1 st. RB gäller allmänt åtal som huvudregel. En majoritet av brotten i svensk rätt hör under allmänt åtal.³⁴ Av 20 kap. 6 § RB framgår att åklagarens åtalsrätt i själva verket är en skyldighet.³⁵ Åtalsplikten gäller då *tillräckliga skäl* för åtal föreligger, enligt dess definition i 23 kap. 2 § RB som stadgar att handlingen ska vara straffbar och att tillräcklig bevisning finns.³⁶ Under vissa omständigheter kan åklagaren besluta att inte åtala trots att förutsättningarna för allmänt åtal är uppfyllt.³⁷

Ibland är den allmänna åtalsplikten villkorad och ytterligare omständigheter kan behöva tas med i bedömningen, se 20 kap 3 § 2 st. RB.³⁸ Åtal från åklagarens sida kan alltså vara obligatoriskt eller fakultativt, där det senare fallet kan kräva exempelvis målsägandens angivelse. När angivelse är stadgat som förutsättning för allmänt åtal, så kallat *angivelsebrott*, styr målsäganden i viss mån över åtalet. Fakultativa åtal är betydligt vanligare än att brott undantas helt från den allmänna åtalsplikten.³⁹ Det blir dock allt vanligare att angivelsebrott underkastas fler villkor som konkurrerar med angivelsekravet. Allmänt åtal kan då ske utan angivelse om det till exempel är påkallat ur allmän synpunkt.⁴⁰

³¹ Ibid., s. 62, Fredriksson och Malm (2012) s. 108.

³² SOU 1938:44 s. 29.

³³ Ekelöf (1996) s. 56 f.

³⁴ Fredriksson & Malm (2012) s. 102.

³⁵ Fitger m.fl., kommentaren till 20 kap. 6 § RB.

³⁶ Ekelöf, Edelstam & Boman (1998) s. 143.

³⁷ Ibid., s. 151.

³⁸ Ibid., s. 143.

³⁹ Fitger m.fl., kommentaren till 20 kap. 3 § RB.

⁴⁰ Fredriksson & Malm (2012) s. 103.

2.3.1 Målsägandens åtalsmöjligheter

Allmänt åtal gäller om inte annat är föreskrivet, enligt 20 kap. 3 § 1 st. RB. Om målsäganden innehar en primär eller exklusiv åtalsrätt är det normalt infört i slutet av ifrågavarande kapitel i brottsbalken eller efter aktuellt straffbud i specialstraffrätten.⁴¹ Målsägandens rätt att väcka åtal är alltså beroende av att exklusiv eller primär åtalsrätt är föreskriven och de brotten kallas *målsägandebrott*. Det gäller endast ett fåtal brott, främst ärekränkingsbrotten som även de under vissa omständigheter omfattas av allmänt åtal, se 5 kap. 5 § brottsbalken, BrB.⁴²

Målsägandens åtalsrätt vid målsägandebrott är dispositiv⁴³ vilket lämnar utrymme för parterna att försonas utanför rättssalen. Målsägandebrotten kan till och med verka som incitament för privat tvistlösning eftersom hot om åtal kan framtvinga försoning. Kriminalisering kan dock vara motiverat enligt rättsskyddsprincipen för att den upprätthåller moraliska normer hos befolkningen. Främst motiveras målsägandebrotten dock ur ett upprättelseperspektiv. Vissa omständigheter anses ge målsäganden rätt att söka upprättelse genom en process samtidigt som allmänt åtal inte är påkallat. Exempelvis säger Ekelöf att handlingar som omfattas av förolämpningsbrottet, 5 kap 3 § BrB, sällan anses allvarliga i dagens samhälle och att konflikter av den arten normalt löses parterna emellan. Om åtalet hade varit utom målsägandens kontroll hade det fått negativa konsekvenser för samhället såväl som för målsäganden.⁴⁴

Vid allmänt åtal har målsäganden oftast en *subsidiär åtalsrätt* i relation till åklagaren. Det innebär att åklagarens åtalsrätt har företräde. Enligt 20 kap. 8 § RB gäller som förutsättning för nyttjande av den subsidiära åtalsrätten att målsäganden har angett brottet samt att åklagaren har beslutat att inte åtala.⁴⁵ Motiven angav att vid fakultativt åtal är målsägandens åsikt inte avgörande för åklagarens åtalsbeslut. En målsägande som motsätter sig en åtalseftergift är dock ett starkt skäl för att inte efterge åtalet.⁴⁶ Om åklagaren vid fakultativt åtal har beslutat att inte åtala gäller målsägandens subsidiära åtalsrätt oaktat de

⁴¹ Ekelöf (1996) s. 57.

⁴² Fitger m.fl., kommentaren till 20 kap. 3 § RB.

⁴³ Ekelöf (1996) s. 57.

⁴⁴ Ibid. s. 61 f.

⁴⁵ Ibid. s. 59.

⁴⁶ NJA II 1943 s. 262.

omständigheter som åklagaren haft att beakta.⁴⁷ Dessutom gäller åtalsrätten oavsett grunden för åklagarens beslut.⁴⁸

Vid sidan av den subsidiära åtalsrätten kan målsäganden träda in som part i målet genom att enligt 20 kap. 8 § 2 st. RB fullfölja talan i högre rätt. Det förutsätter att åklagaren valt att inte överklaga samt att underrätten ogillat åtalet. Målsäganden kan även under vissa omständigheter träda in som part om åklagaren nedlägger väckt åtal innan dom har fallit, se 20 kap. 9 § RB. Om målsäganden är missnöjd med en åtalseftergift är ett alternativ som är förenat med färre risker att överklaga åklagarens beslut hos högre åklagare.⁴⁹

2.3.2 Rätten att biträda det allmänna åtalet

Vid allmänt åtal kan målsäganden biträda åtalet enligt 20 kap. 8 § 2 st. RB och blir då part i straffprocessen. Partsställning jämte åklagaren innebär att målsäganden har i stort sett samma processuella befogenheter som åklagaren har gällande rätten att förebringa utredning och åberopa bevisning. Målsäganden omfattas även av samma regler om ändring och justering av åtal som åklagaren. I samma utsträckning som åklagaren kan målsäganden åberopa nya omständigheter till stöd för åtalet. Bring anser dock att målsäganden torde vara skyldig att rådgöra med åklagaren innan så sker.⁵⁰ Enligt motiven kan målsäganden inte yrka ansvar för en annan gärning än den som åklagaren valt att åtala. Målsäganden är alltså till viss del bunden av hur åklagaren utformat talan men andra lagrum och påföljdsalternativ kan åberopas.⁵¹

Målsäganden kan vilja biträda åtalet för att den tilltalade ska fällas för ett visst brott eller få en viss påföljd som inte överensstämmer med åklagarens åtal. Dessutom kan målsäganden vilja biträda åtalet för att kunna utreda skadeståndsanspråket eftersom åklagaren endast åberopar straffrättsligt relevanta omständigheter. Skadeståndsbedömningen kan baseras på ytterligare rättsfakta. Bedömningen av skuldfrågan kan alltså ha betydelse även för bedömningen av skadeståndsfrågan.⁵²

⁴⁷ Ekelöf (1996) s. 63, NJA 1949 s. 388.

⁴⁸ Fitger m.fl., kommentaren till 20 kap. 8 § RB.

⁴⁹ Ekelöf (1996) s. 59 f.

⁵⁰ Bring (1995) s. 202 ff.

⁵¹ NJA II 1943 s. 264.

⁵² Bring (1995) s. 205.

Ekelöf motiverar rätten att biträda åtalet med effektivitetsskäl för åklagaren. Det ligger i åklagarens intresse att målsäganden aktivt bidrar till utredningen med sin ingående kännedom om relevanta omständigheter. Därutöver menar Ekelöf att rätten att biträda åtalet ger målsäganden möjlighet att vara aktiv i processen även om skadeståndsanspråk inte finns.⁵³ Diesen menar att rätten att biträda åtalet har en kontrollfunktion över att åklagaren utför sitt åtal på ett för målsäganden tillfredsställande sätt. En förutsättning för kontrollfunktionen menar Diesen är att målsäganden företräds av ett målsägandebiträde. Han menar att om målsägandebiträdet samarbetar med åklagaren kan rätten att biträda åtalet motiveras av effektivitetsskäl eftersom målsägandebiträdet kan ha bättre förutsättningar att utreda målsägandens situation. Det förutsätter att målsägandebiträdet inte fråntar åklagaren dess funktion att hantera ansvarsfrågan utan fungerar som ett komplement i utredningen.⁵⁴

2.3.3 Skadeståndstalan i kumulation med åtal

Av processekonomiska skäl kan en skadeståndstalan kumuleras med åtalet, förutsatt att skadeståndstalan förs i anledning av brottet. Då handläggs skadeståndsanspråket jämte ansvarsfrågan. Det är fördelaktigt för den skadeståndsbegärande parten eftersom anspråket grundas till stor del på den gärning som åklagaren för bevisning i.⁵⁵ Talan förs dock som civilrättslig så ytterligare eller färre omständigheter kan åberopas eftersom det enskilda anspråket inte behöver grundas helt i gärningsbeskrivningen. Den skadeståndsbegärande parten måste kunna åberopa bevisning för skadan hen vill ha ersättning för. Samtliga åberopade rättsfakta måste dock omfattas av samma gärning som åtalet gäller, efter betydelsen enligt rättskraftbestämmelsen i 30 kap. 9 § RB.⁵⁶ Om skadeståndstalan kumulerats med åtalet intar målsäganden partsställning oavsett om åtalet biträds.⁵⁷

En process som handlägger en skadeståndstalan som kumulerats med ett brottmål betraktas av rätten som en straffprocess. Det innebär att straffprocessuella regler styr förfarandet men processmaterialet avseende skadeståndstalan behandlas enligt tvistemålsregler.⁵⁸

⁵³ Ekelöf (1996) s. 62.

⁵⁴ Diesen (1995) s. 79 ff.

⁵⁵ Ekelöf (1996) s. 184.

⁵⁶ Fitger m.fl., kommentaren till 22 kap. 1 § RB.

⁵⁷ SOU 1986:49 s. 61.

⁵⁸ Ekelöf (1996) s. 187.

2.4 Åtalsrättens utveckling

2.4.1 Från medeltid till 1734 års lag

I de medeltida germanska rättssystemen var konfliktlösning en privatsak mellan förövaren och den brottsutsatte. Tidig medeltid var den enda påföljden självhämnd, som var en hedersplikt och alltså inte frivillig. Självhämnaden grundades i föreställningen att den brottsutsatte endast kunde behålla sin ära om förövaren utsattes för en skada som motsvarade den kränkning målsäganden erfarit.⁵⁹ Rätten till självhämnd kunde gå i arv och utsträcktes över hela förövarens ätt, vilket ledde till långvariga konflikter. För att hantera konsekvenserna växte en ny sorts konfliktlösning fram. Lokala ting höll förlikningsförfaranden och tvister löstes genom att förövaren utgav förlikningsbot.⁶⁰ Boten var ett friköp från hämnaden så dess storlek var beroende av kränkningens art och den brottsutsattes krav.⁶¹ Eftersom hämnaden var en hederssak var en förutsättning för förlikningsbotens effektivitet att förövaren under ed försäkrade att hen inte ringaktade den brottsutsatte för att denne mottagit boten istället för att hämnas.⁶²

När statsmakten utvidgades visade det sig bland annat genom ett ökat intresse för straffrätt och rättsskipning. De lokala tingen fick så småningom lämna plats åt kungen och andra offentliga organ med uppgift att döma.⁶³ En vanlig påföljd i tidig medeltid var fredlöshet som innebar att förövaren sattes utanför sitt skyddsnät, ofta i kombination med egendomsförlust.⁶⁴ Fredlöshet stadgades i edsöret som var den första kungliga lagstiftningen. Det var visserligen ett uttryck för centralmaktens ökade intresse för straffrätt men med en stark målsägandeposition, exempelvis genom att freden kunde återvinnas vid försoning med målsäganden.⁶⁵

Heuman menar att tvisten uppfattades som privat och att fredlöshet var en motsvarighet till hämnd då målsäganden fritt kunde välja om den tilltalade skulle förpliktas utge böter istället.⁶⁶ Den brottsutsattes rätt att hämnas ansågs central, vilket var orsaken till att böter

⁵⁹ Heuman (1973) s. 15.

⁶⁰ Träskman (1980) s. 20 f.

⁶¹ Wasastjerna (1900) s. 46.

⁶² Palmgren (1939) s. 26.

⁶³ Träskman (1980) s. 21.

⁶⁴ Björling (1893) s. 5.

⁶⁵ Palmgren (1939) s. 28 f.

⁶⁶ Heuman (1973) s. 16.

jämställdes fredlöshet. Björling uttrycker att livs- och kroppsstraffen som infördes senare också till en början var en slags reglerad självhämd. Målsägandens rätt till upprättelse var en viktig grund för systemets legitimitet och på samma sätt som förövaren kunde friköpa sig från fredlöshet kunde hen gå fri från straff om målsäganden föredrog att motta böter.⁶⁷ Enligt Träskman behandlades tvisten som privat i brist på en stark statsmakt.⁶⁸

Efter reformationen försvagades målsägandes position genom den brutala straffrätt som infördes. Det uppstod en ny kategori av brott som ansågs riktad mot allmänheten istället för mot målsäganden. Påföljdens viktigaste syfte var då inte målsägandens upprättelse utan straffet.⁶⁹ Bakom den stränga straffrätten låg religiösa föreställningar och tankar om avskräckning som social nödvändighet. Det fanns därför inget utrymme för förlikning med målsäganden.⁷⁰ När böter ansågs för lindrigt infördes livs- och kroppsstraff utan möjlighet till omvandling samtidigt som förlikningsboten fick en karaktär av offentligt straff. Tidigare hade förlikningsboten delats mellan målsäganden och det organ som skötte tvistlösningen men blev en generell inkomst för statsmakten när den istället tredelades mellan målsäganden, kungen och lokalsamhället.⁷¹ Tredelningen av boten var ett tecken på att brott sågs som en samhällsfråga snarare än en privat angelägenhet.⁷² Vid sidan av den religiösa lagstiftningen kvarstod dock den tidigare rätten där målsäganden behöll sin starka position.⁷³

Fram till 1600-talet var det vanligt att målsäganden var aktiv under hela processen, från åtal till verkställighet,⁷⁴ men den växande statsmakten hade intresse av en offentlig organisation med åtalsrätt.⁷⁵ Statsmaktens representanter hade uppträtt som åklagare sedan kungen fick ett inkomstanspråk i rättskipningen men befogenheterna utvidgades allteftersom att inkludera åtalsrätt vid flertalet brott.⁷⁶ Genom 1634 års regeringsform fick särskilda ämbetsmän uppgift att åtala brott inom sina respektive regioner. Organisationen hade ingen enhetlig hierarki och de som ägde åtalsrätt hade även andra förvaltningsuppgifter.⁷⁷ Med den här utvecklingen

⁶⁷ Björling (1893) s. 22 f.

⁶⁸ Träskman (1980) s. 21.

⁶⁹ Lindstedt Cronberg (2002) s. 31.

⁷⁰ Palmgren (1939) s. 39 f.

⁷¹ Träskman (1980) s. 21 ff.

⁷² Wasastjerna (1900) s. 48.

⁷³ Palmgren (1939) s. 39 f.

⁷⁴ Lindstedt Cronberg (2002) s. 28.

⁷⁵ Prop. 1931:80 s. 15.

⁷⁶ Träskman (1980) s. 23.

⁷⁷ Landström (2011) s. 77 f.

förlorade målsäganden ensamrätten att väcka och driva åtal men en primär åtalsrätt kvarstod.⁷⁸

Målsäganden hade till en början fri förfoganderätt över sin bötesandel och var fri att ingå förlikning med förövaren. Det offentliga bötesanspråket kom dock att ställa krav på målsäganden att inte förfoga över sin bötesandel på ett sätt som kränkte statsmaktens rätt. Hemlig förlikning var förenat med förlust av bötesandel och ibland även bötesstraff, vilket innebar att målsäganden i praktiken hade en åtalsplikt.⁷⁹ Palmgren menar att åtalsplikten, vars idé fanns redan på självhämnens tid, var ett utflöde ur samhällets intresse av att åtminstone grova brott bör ställas inför rätta och förenas med påföljd. När det fiskala intresset av böterna samt de religiösa och sociala skälen för åtal ställde krav på processen var bötesstraffet för hemlig förlikning ett påtryckningsmedel mot målsäganden och en förutsättning för att denne skulle behålla den primära åtalsrätten.⁸⁰ Statsmaktens tillvägagångssätt för att utvidga det statliga styret utvecklades således från att vara ett stöd för parterna i förlikningsprocessen till att förhindra parterna från att förlikas. Det visar att konflikter i senare tid ansågs röra samhällsintressen snarare än målsägandeintressen.⁸¹

När uppfattningen att staten ansvarar för att ingripa mot brottslighet fick fotfäste lanserades idén om domstolen som brottsutredare.⁸² Ett förfarande där domstolen är aktiv i utredningen benämns som inkvisitoriskt medan den ackusatoriska processen bygger på aktivitet hos fler processförande parter. Principernas motsättningar har betydelse för målsägandens position eftersom de även påverkar utformningen av de processregler som står i indirekt samband med domstolens relation till den tilltalade.⁸³ Före straffrättens utveckling var processen utpräglat ackusatorisk och förlikningsboten hade en tydlig civilrättslig karaktär.⁸⁴ Det inkvisitoriska förfarandet introducerades under den kanoniska rättens inflytande. Enligt Träskman blev den världsliga processen mer inkvisitorisk till följd av kungamaktens starka ställning efter reformationen, som medförde att böter blev en betydande del i statsmaktens inkomst. Även den nya straffrättsideologin där avskräckning var ett viktigt element bidrog till utvecklingen.⁸⁵

⁷⁸ Träskman (1980) s. 23 f.

⁷⁹ Björling (1893) s. 56 f.

⁸⁰ Palmgren (1939) s. 141 f.

⁸¹ Wasastjerna (1900) s. 48 f.

⁸² Träskman (1980) s. 25.

⁸³ Palmgren (1939) s. 22 f.

⁸⁴ *Ibid.*, s. 27.

⁸⁵ Träskman (1980) s. 24 ff.

1734 års lag innehöll bestämmelser av inkvisitorisk karaktär med vissa ackusatoriska element, enligt Palmgren i sådan utsträckning att doktrinen är oenig om vilken princip som var förhärskande. Vid allvarliga brott hade domstolen inkvisitoriska befogenheter och kunde på egen hand inleda utredningar och åtala misstänkta. Vid andra brott hade domstolen utbredda processledningsbefogenheter.⁸⁶ I praktiken utnyttjade domstolen sällan sin åtalsrätt utan överlät utredningarna till åklagaren.⁸⁷

Målsägandens primära åtalsrätt behölls i 1734 års lag och detsamma gällde åtalsplikten.⁸⁸ Åklagaren behövde dock inte längre invänta målsägandens frånträde från åtalsrätt för att väcka eget åtal, trots att subsidiärt åtal var föreskrivet. Uppfattningen att hela bötesbeloppet skulle kunna utdömas oaktat målsägandens medverkan stadgades i 1734 års lag som allmängiltig regel vilket gav åklagaren anspråk på målsägandens bötesandel. En förutsättning var att målsäganden uttryckligen avstått sin åtalsrätt.⁸⁹ Genom en kunglig förklaring år 1740 förlorade målsäganden rätten att förlikas om sin bötesandel som då tillkom åklagaren automatiskt om målsäganden inte väckte eget åtal. Vissa brott var fortsättningsvis målsägandebrott och omfattades av fullständig förlikningsrätt.⁹⁰ Åklagaren fick en dominerande ställning med möjlighet att åtala och kräva hela bötesbeloppet men målsägandens intressen ansågs alltså fortfarande som centrala i processen.⁹¹

Den förlikningsbot som var ett friköp från självhämnden liknade i viss mån vad som idag kallas skadestånd. Utöver ersättning för den materiella skada som den brottsutsatte lidit omfattande förlikningsboten en slags kränkingsersättning, vari upprättelsen låg. Något som tydliggör förlikningsbotens privaträttsliga karaktär är att en skuldbedömning var irrelevant för skyldigheten att erlagga bot. Istället var det den uppkomna skadan som avgjorde vad förövaren skulle ge i ersättning.⁹² När statsmaktens fiskala anspråk växte fick böterna istället en karaktär av straff. Målsägandens tredjedel var fortsättningsvis privat och i bötessumman ingick ersättning för både kränkningen och eventuella materiella skador. Det förekom i undantagsfall under medeltiden att förövaren, utöver böterna, skulle lämna särskild ersättning

⁸⁶ Palmgren (1939) s. 42.

⁸⁷ Träskman (1980) s. 31 f.

⁸⁸ Landström (2011) s. 79.

⁸⁹ Björling (1893) s. 61 f.

⁹⁰ Träskman (1980) s. 30 ff.

⁹¹ Palmgren (1939) s. 141.

⁹² Wasastjerna (1900) s. 412 ff.

till målsäganden för materiella skador.⁹³ Den typen av ersättning blev allt vanligare och så småningom kunde ett slags skadeståndsanspråk skiljas från böterna.⁹⁴

En princip som accepterades genom 1734 års lag var att skada bestående i förmögenhetsförlust skulle ersättas och var handlingen dessutom straffbar skulle straffrättslig påföljd utdömas. Skada som inte var förmögenhetsskada ersattes fortsatt endast genom böterna.⁹⁵ En följd av att brott uppfattades som kränkningar av samhällsintressen blev att böternas syfte inte längre var att ersätta målsägandens skada utan att upprätthålla rättsordningen. Det gjorde att andra faktorer än skadan kunde påverka påföljdsbestämningen. Framförallt förövarens skuldmått påverkade nu målsägandens möjlighet till ersättning.⁹⁶

2.4.2 1864 års strafflag och skadeståndets framväxt

Genom promulgationsförordningen till 1864 års strafflag jämställdes åklagarens och målsägandens åtalsrätt.⁹⁷ Målsäganden hade en relativt stark ställning genom en i stort sett obegränsad åtalsrätt som grundades i det allmänna rättsmedvetandets krav på inflytande för målsäganden. Enligt processkommissionen, som senare utredde en ny rättegångsbalk, var även åklagarorganisationens undermålighet ett avgörande skäl.⁹⁸ Samtidigt ökade åklagarens ansvar genom att samtliga brott som var underkastade allmänt åtal omfattades av åtalsplikt eftersom samhällets uppgift i allt högre grad ansågs vara att skydda den allmänna rättsordningen. Den allmänna åtalsplikten omfattade en stor mängd brott samtidigt som åklagarväsendet fortsatt var oorganiserat.⁹⁹

Målsägandepositionen hade försvagats men inte försvunnit då många brott kvarstod som målsägandebrott och en betydlig mängd var angivelsebrott.¹⁰⁰ Kravet på angivelse för allmänt åtal var vanligt eftersom det ansågs fungera som indikation på att det, framförallt vid brott som betraktades som ringa, fanns goda skäl att väcka åtal.¹⁰¹ Åtalsplikten innebar att om målsäganden angav ett brott skulle allmänt åtal ske om bevisningen räckte. Om målsäganden istället valde att utnyttja sin egen åtalsrätt var den offentliga åklagaren berättigad att närvara

⁹³ Björling (1893) s. 30.

⁹⁴ Ibid., s. 40.

⁹⁵ Wasastjerna (1900) s. 426 f.

⁹⁶ Ibid., s. 417 f.

⁹⁷ Landström (2011) s. 80 f.

⁹⁸ SOU 1926:32 s. 6.

⁹⁹ Landström (2011) s. 80 f.

¹⁰⁰ SOU 1926:32 s. 6.

¹⁰¹ Ibid., s. 31.

vid rättegången. Det kunde ske antingen genom en slags accessorisk åtalsrätt eller i mindre mån för att framföra offentliga intressen.¹⁰²

Det tidigare stadgandet som tredelade böterna utgick genom strafflagen då böterna uteslutande blev ett offentligt straff.¹⁰³ Istället utvidgades det privaträttsliga skadeståndet till att omfatta även andra skador än rent materiella. Eftersom andel i böterna inte längre utgavs var målsägandens enda ersättningsanspråk skadeståndet.¹⁰⁴ Orsaken till att målsäganden förlorade sin bötesandel var att det ansågs oförenligt med de rådande straffrättsprinciperna. Förändringen innebar en avsevärd omgestaltning av målsäganden i straffprocessen då straffet inte längre kunde sägas utgöra någon gottgörelse för den som blivit kränkt av brottet. Straffets främsta funktion var istället som medel för samhället i kampen mot brottsligheten.¹⁰⁵

2.4.3 1900-talets rättegångsreform

Enligt förarbetena till rättegångsbalken, som tillkom 1948, ansågs en ackusatorisk process vara eftersträvansvärd. En genomgripande reform av åklagarorganisationen bedömdes vara nödvändig.¹⁰⁶ Kommissionen menade att de inkvisitoriska inslagen gjorde att processen upplevdes som en utredning direkt riktad mot den tilltalade.¹⁰⁷ Det ackusatoriska förfarandet innefattade däremot en tredje part som möjliggjorde för domstolen att vara opartisk.¹⁰⁸ Lindstedt Cronberg menar att målsägandens allt svagare roll orsakades av rättens professionalisering och de ökade kraven på objektivitet. Målsäganden hade varken den kompetens eller opartiskhet som ansågs nödvändig för att utföra talan.¹⁰⁹

I förarbetena uttrycktes en uppfattning från lagstiftarens sida att den allmänna samhällsuppfattningen var att ingripande mot brottslighet var statens uppgift. En följd av statens ansvar blev att garantera processens inledande eftersom ingen kan utsättas för ett straff utan att ha blivit dömd i rätt ordning.¹¹⁰ Processkommissionen uttryckte att även praktiska skäl talade för ordningen. Åtal bör ske när det är påkallat men annars underlåtas och kommissionen menade att om systemet bygger på enskild åtalsrätt finns stora risker för

¹⁰² Palmgren (1939) s. 198 f.

¹⁰³ Landström (2011) s. 80.

¹⁰⁴ Björling (1893) s. 37.

¹⁰⁵ Palmgren (1939) s. 43 ff.

¹⁰⁶ NJA II 1943 s. 10 f.

¹⁰⁷ SOU 1926:32 s. 7.

¹⁰⁸ Ibid., s. 14.

¹⁰⁹ Lindstedt Cronberg (2002) s. 36.

¹¹⁰ SOU 1926:32 s. 4.

obefogade åtal och att åtal underlåts även om det är påkallat, eftersom målsäganden vill undvika risker som kostnader och andra besvär. Kommissionen menade även att åklagaren hade bättre förutsättningar att göra fullständiga utredningar och framföra materialet ändamålsenligt.¹¹¹ Trots det behölls målsägandens åtalsrätt på grund av dess kontrollfunktion och eftersom det allmänna rättsmedvetandet inte ansågs acceptera ett uteslutande av målsägandens åtalsrätt. Att åtalsrätten blev subsidiär motiverades med att samhällsintresset av effektiv brottsutredning prioriterades över målsägandens intresse av att utföra talan. De målsägandebrott som behölls omfattade gärningar som samhället hade låga incitament att beivra samtidigt som konflikten var av sådan karaktär att målsäganden ansågs ha rätt att söka lösning på genom en process.¹¹²

Samtidigt som åtalsrätten blev subsidiär infördes rätten att biträda åtalet utan ytterligare motivering.¹¹³ Frågan har berörts i andra förarbeten. Det har sagts att rätten att biträda åtalet är ett uttryck för att målsäganden anses ha intressen att bevaka i ansvarsfrågan.¹¹⁴ Det har även uttryckts att rätten att biträda åtalet är ett utflöde ur den subsidiära åtalsrätten och tjänar samma syfte som interventionsrätten¹¹⁵ på civilprocessens område.¹¹⁶

2.4.4 Brottsofferdiskursen

Den brottsutsattes förekomst i tidiga kriminologiska verk utforskar medverkan till den egna utsattheten i syfte att förstå gärningspersonens handling utifrån relationen till offret.¹¹⁷ Ordet brottsoffer har sitt ursprung i 1970-talets samhällsdebatt. Genom brukandet av en gemensam term för brottsutsatta skapades en brottsofferdiskurs som möjliggjorde att betrakta dem som grupp. En intressenförskjutning skedde till fokus på brottsoffer bortanför dess relation till gärningspersonen.¹¹⁸ Debatten tog fart efter den kritiserade sexualbrottsutredningen 1976 som bland annat föreslog att brottsoffret skulle anses ha bidragit till sin egen utsatthet om sexualbrottslingen var en bekant.¹¹⁹ Utredningen förkastades men i samhällsdebatten som följde vittnade många om samhällets skuldbeläggande attityd mot dem som brottsoffer.¹²⁰

¹¹¹ Ibid., s. 31, NJA II 1943 s. 263.

¹¹² SOU 1926:32 s. 39 f.

¹¹³ SOU 1938:44 s. 261.

¹¹⁴ SOU 1963:27 s. 112.

¹¹⁵ Med civilprocesslig interventionsrätt avses tredje parts rätt att understödja den kårande parten, om den tredje partens rättsställning kan påverkas av domens bevisverkan, se Fitger m.fl., kommentaren till 14 kap. 9 § RB.

¹¹⁶ SOU 1976:47 s. 333.

¹¹⁷ Tham (2001) s. 28.

¹¹⁸ Lindstedt Cronberg (2002) s. 37.

¹¹⁹ SOU 1976:9 s. 187.

¹²⁰ Lindgren (2004) s. 94 f.

Den svenska brottsofferrörelsen grundades i ideella organisationer men statsmakten engagerades redan tidigt. Diverse reformer genomfördes, som införande av rätt till målsägandebiträde och utgivande av statlig ekonomisk kompensation till brottsoffer.¹²¹ Ett kontinuerligt arbete har pågått sedan 1970-talet med utredningar av åtgärder som stärker målsägandens ställning.¹²² 1988 blev åklagaren skyldig att föra målsägandens skadeståndstalan förutsatt att det inte innebar väsentlig olägenhet, 22 kap. 2 § RB. Det ökade målsägandens praktiska möjlighet att föra skadeståndstalan. Samtidigt ändrades brottet misshandel i hemmet från angivelsebrott till att omfattas av obligatoriskt åtal.¹²³ Flertalet lagändringar har gjorts senare som utökar det allmänna åtalet, bland annat genom att brott riktade mot barn aldrig är angivelsebrott.¹²⁴ Målsäganden får alltså ett starkare stöd än någonsin från staten men inte i rollen som part utan som offer.¹²⁵

Tham menar att en civiliseringsprocess var pådrivande för brottsofferdiskursens utbredning. Bland annat FN har lyft fram olika brottsofferintressen som mänskliga rättigheter. Utsatthet för brott anses vara en social brist på samma sätt som brister i arbets-, bostads- och hälsoförhållanden. Tham menar att det har bidragit till att brottsoffrets samhällsroll blivit viktigare än den som medel i rättegången.¹²⁶

En annan orsak kan vara att 1900-talets kriminalpolitik präglades av en liberal humanisering av straffen som prioriterade gärningspersonens vård och rehabilitering framför vedergällning.¹²⁷ Lindstedt Cronberg menar att samhällsdebatten under 1970-talet kan uppfattas som en reaktion mot den obalans som uppstod då staten gav stöd till gärningspersonen utan att offret kompengades på ett sätt som på moraliska grunder var berättigat.¹²⁸ Målsäganden fortsatte att ställas i motsatsställning mot den tilltalade när vissa politiska strömningar började utpeka gärningspersonen som en parasit istället för ett offer. Brottsofferintressena användes då bland annat som argument för hårdare straff. På senare tid har en politisering av brottsofferdiskursen ägt rum då politiska partierna lyft fram

¹²¹ Ibid., s. 103 f.

¹²² Se t.ex. SOU 1998:40, SOU 2004:61, SOU 2007:6.

¹²³ Ibid., s. 103 f.

¹²⁴ Bäcklund m.fl., kommentaren till 5 kap. 5 § BrB.

¹²⁵ Lindstedt Cronberg (2002) s. 44 f.

¹²⁶ Tham (2001) s. 31 f.

¹²⁷ SOU 1990:92 s. 133.

¹²⁸ Lindstedt Cronberg (2002) s. 38.

brottsofferintressen som grund för politisk argumentation. Utvecklingen har lett till en slags politisk konsensus om erkännandet brottsofferintressen som viktig fråga.¹²⁹

¹²⁹ Tham (2001) s. 34.

3 Analys

3.1 Motiven till rätten att biträda åtalet

Målsägandens ställning i straffprocessen har traditionellt varit stark. Det har sagts att rätten att biträda åtalet är ett utflöde ur den subsidiära åtalsrätten så grunden finns i äldre rätt även om det var en för 1900-talet ny form av närvaro i processen. Det har också sagts att rätten att biträda åtalet är ett uttryck för att målsäganden har intresse i ansvarsfrågan. Vid bestämmelsens tillkomst var möjligen *vedergällning* det intresse som målsäganden bevakade. Med den politiska konsensus som råder kring vikten av brottsofferintressen menar jag att det har skett en förskjutning av målsägandens intresse i ansvarsfrågan till *upprättelse*. Upprättelsen är inte riktad mot gärningspersonen och behöver inte motsvara den brottsliga gärningen. Fokus är istället på offrets utsatthet och utgångspunkten är målsägandens behov.

När brottsutsatta började kompenseras ekonomiskt gjordes det i form av ett friköp från målsägandens hämndanspråk. Det var inte ett straff i den mening som avses idag utan ett civilrättsligt avtal som reglerade formerna för hämnden. Så länge förlikningsrätten fanns innebar bötesandelen att målsäganden hade viss valrätt över hämndens utövande. Statens straffrättsliga anspråk grundades i helt andra rättsprinciper. Den ställning som statsmakten ville inta överlappade målsägandens position. Målsägandens ställning försvagades alltså inte för att målsägarintressena ansågs irrelevanta utan för att de inte överensstämde med de straffrättsliga principerna. Att målsäganden innehaft en stark position har alltid varit beroende av att staten inte velat ta den i anspråk.

Under 1900-talet upptäckts *brottsoffret* och målsägandens rätt stärks eftersom det i högre grad är förenligt med de straffrättsliga principerna att ge rättigheter till det svaga offret. Målsägandens intresse i ansvarsfrågan är personliga och utmanar inte statens åtalande roll. Jag menar att många reformer under senare 1900-tal och även skadeståndets utveckling visar hur målsägandens ställning stärks samtidigt som hen alltmer hålls utanför straffprocessen.

De skäl som grundar målsägandens rätt att biträda åtalet, sett ur ett historiskt perspektiv, är upprättelsen ur den utsatta situation som brottet medför. Upprättelsens historiska ursprung är vedergällningen som innebar ett hämndanspråk. Den förskjutning som skett beror på

målsägandentressenas svårförenlighet med de straffrättsliga principer som grundar statsmaktens anspråk i straffrätten.

3.2 Avskaffa rätten att biträda åtalet?

Straffprocessutredningen argumenterar för att den målsägande som för skadeståndstalan fortsatt kan vidta de processhandlingar som dagens ordning tillåter.¹³⁰ Rättegångens handläggning sker visserligen enligt straffprocessuella regler men processmaterialet i skadeståndsdelen handläggs enligt tvistemålsregler. Den som för skadeståndstalan kan åberopa nya omständigheter enligt 13 kap. 3 § 3 st. RB.¹³¹ Heuman menar att om ingen skadeståndstalan förs är det tillräckligt om nya omständigheter framkommer under målsägandeförhöret. Åklagaren får därigenom anledning att åberopa ny bevisning eller justera åtalet.¹³²

Jag menar att argumentationen frånser att det som åberopas i skadeståndstalan inte påverkar utgången i brottmålet. Om möjligheten att bevaka intressen i ansvarsfrågan försvinner fungerar målsäganden endast som bevismedel i straffprocessen. Anspråket på upprättelse ska tillgodoses genom skadeståndet.

Rättsskyddsprincipen ställer krav på processen att sträva efter målsägandens upprättelse. När ersättningsanspråket motsvarade ett friköp från hämnden kanske det var tillräckligt med ekonomisk kompensation eftersom målsäganden hade beslutanderätten. När konflikten förlorades till åklagaren och brottsofferdiskursen så småningom fick fäste menar jag att målsägandens anspråk på delaktighet i processen ökade, eftersom upprättelsens karaktär är knuten till målsägandens personliga utsatthet.

Om funktionen som bevismedel styr målsägandens position kan incitamenten för ett aktivt deltagande minska. I en rapport av BRÅ har framkommit att målsägandens medverkan i förundersökning och åtal anses viktigt av både utredare och åklagare. De flesta menar att målsägandens medverkan i rättsprocessen är en viktig förutsättning för att kunna åtala.¹³³ Undersökningen visar att målsägandens motiv till medverkan grundas för majoriteten i

¹³⁰ SOU 2013:17 s. 268 f.

¹³¹ Heuman (1977) s. 251, Fitger m.fl., kommentaren till 13 kap. 3 § RB.

¹³² Heuman (1977) s. 251.

¹³³ BRÅ rapport 2016:8 s. 32.

möjligheten att få upprättelse samt att bidra till gärningspersonens straffande. En betydligt mindre andel uppger skadeståndet som främsta incitament.¹³⁴ Om målsäganden är motiverad att delta i processen ökar utsikterna för ett framgångsrikt åtal. Det bidrar till straffprocessens uppfyllande av dess handlingsdirigerande funktion. Jag anser att även om åklagaren mest effektivt ansvarar för åtalet finns goda skäl att ge målsäganden en rätt att genom biträdande av åtalet spela en aktiv roll även i ansvarsfrågan.

Förutsättningar för legitimitet av systemet som ger målsäganden rättigheter baserat på offerpositionen är dels att staten effektivt kan skydda rättigheterna men även att brottsutsatta behåller en identitet som offer. Även om jag menar att målsägandens anspråk inriktats på en mer personlig upprättelse än direkt vedergällning kan tanken kritiseras eftersom brottsofferdiskursen åtminstone delvis är en politisk konstruktion. Kommer brottsofferkonsensus fortsätta att råda inom politiken? Vad händer med målsägandepositionen om brottsofferdiskursen byter riktning?

Samhällsförändringar mot en starkare statsmakt med ett effektivt åklagarväsende behöver inte betyda att målsägarintressena förändrats i grunden. De intressen som målsäganden tillerkänts i straffprocessen har länge varit beroende av hur mycket utrymme statsmakten vill utnyttja. Det allmänna rättsmedvetandets upplevelse av målsägarpositionen kan se annorlunda ut.

Jag menar att det inte är rimligt att avskaffa rätten att biträda åtalet utan att beakta den tradition som grundar bestämmelsen. Vid behandling av ett rättsinstitut som har en lång historia präglad av trögflytande förändringar räcker det inte att förhålla sig till samhället och tidsaktuella politiska strömningar. Det går inte att avfärda ett rättsinstitut som inaktuellt på grund av sitt ursprung i äldre rätt utan att förhålla sig till dess grund i samhällsmoralen. Däremot kan inte uteslutas att ett biträdande av åtalet kan reformeras så att åklagarens funktion att ingripa mot brottslighet tydliggörs.

¹³⁴ BRÅ rapport 2016:8 s. 37.

Käll- och litteraturförteckning

Litteratur

Björling, Carl G. E.: *Om bötesstraffet i den svenska medeltidsrätten*. Lund 1893.

Bring, Carina: 'Målsägandens reaktionsmöjligheter på brott', i: Billström, Magnus m.fl.: *Brottsoffrets rätt*. Stockholm 1995 s. 145-282.

BRÅ rapport 2016:8, *Målsägandens medverkan i rättsprocessen*.

Bäcklund, Agneta m.fl.: *Brottsbalken* (april 2018, Zeteo), kommentaren till 5 kap. 5 §.

Diesen, Christian: 'Brottsoffret och omgivningen – en introduktion', i: Billström, Magnus m.fl.: *Brottsoffrets rätt*. Stockholm 1995 s. 27-90.

Ekelöf, Per Olof: *Rättegång: andra häftet*. 8:e uppl. Stockholm 1996.

Ekelöf, Per Olof, Edelstam, Henrik & Boman, Robert: *Rättegång; femte häftet*. 7:e uppl. Stockholm 1998.

Fitger, Peter m.fl.: *Rättegångsbalken* (december 2018, Zeteo), kommentaren till 13 kap. 3 §, 14 kap. 9 §, 20 kap. 3, 6, 8 §§, 22 kap. 1 §.

Fredriksson, Max & Malm, Ulf: *Brottsoffrens rättigheter i brottmålsprocessen*. 4:e uppl. Stockholm 2012.

Granström, Görel & Mannelqvist, Ruth: *Brottsoffer – rättsliga perspektiv*. Lund 2016.

Gräns, Minna: 'Användningen av andra vetenskaper', i: Korling, Fredric & Zamboni, Mauro (red.): *Juridisk metodlära*. Lund 2015 s. 421-433.

Handler, Philip: 'Legal history', i: Watkins, Dawn & Burton, Mandy (red.): *Research methods in law*. New York 2013 s. 85-100.

Heuman, Lars: *Målsägande*. Stockholm 1973.

Heuman, Lars: 'Reformfrågor rörande målsäganderätten', i: *SvJT* 1977 s. 241.

Kleineman, Jan: 'Rättsdogmatisk metod', i: Korling, Fredric & Zamboni, Mauro (red.): *Juridisk metodlära*. Lund 2015 s. 21-46.

Landström, Lena: *Åklagaren som grindvakt – en rättsvetenskaplig studie av åklagarens befogenheter vid utredning och åtal av brott*. Uppsala 2011.

Lindblom, Per Henrik: *Sena uppsatser: om domstolsprocessen, processmaterialet och den alternativa tvistlösningen*. Stockholm 2006.

Lindgren, Magnus: *Brottsoffer i rättsprocessen: om ideala brottsoffer och goda myndigheter*. Stockholm 2004.

Lindstedt Cronberg, Marie: 'Från målsägare till brottsoffer: målsäganderätten i ett historiskt perspektiv', i: Bergenlöv, Eva, Lindstedt Cronberg, Marie & Österberg, Eva: *Offer för brott: våldtäkt, incest och barnamord i Sveriges historia från reformationen till nutid*. Lund 2002 s. 25-56.

Olivecrona, Karl: *Rättegången i brottmål enligt RB*. Stockholm 1953.

Palmgren, Bo: *Målsägandens åtalsrätt: dess innebörd, omfattning och utövning enligt Finlands gällande straffprocessrätt*. Helsingfors 1939.

Tham, Henrik: 'Brottsoffrets uppkomst och framtid', i: Åkerström, Malin & Sahlin, Ingrid (red.): *Det motspänstiga offret*. Lund 2001 s. 27-45.

Träskman, Per Ole: 'Brottsoffrets roll i brottmålsrättegången', i: *NTfK* 2009 s. 262-276.

Träskman, Per Ole: *Åtalsrätt: de offentliga åklagarna, deras behörighet och uppgifter enligt gällande finsk rätt*. Helsingfors 1980.

Wasastjerna, Lars: *Anteckningar enligt professor Jaakko Forsmans föreläsningar öfver straffrättens allmänna läror med särskild hänsyn till strafflagen af den 19 december 1889*. 2:a uppl. Helsingfors 1900.

Offentligt tryck

SOU 1926:32 Processkommissionens betänkande angående rättsväsendets ombildning.

Prop. 1931:80 Angående huvudgrunderna för en rättegångsreform.

SOU 1938:44 Processlagberedningens förslag till rättegångsbalk.

NJA II 1943 Den nya rättegångsbalken.

SOU 1963:27 Trafikmål.

SOU 1976:9 Sexuella övergrepp.

SOU 1976:47 Färre brottmål.

SOU 1986:49 Målsägandebiträde.

SOU 1990:92 Våld och brottsoffer.

SOU 1998:40 Brottsoffer: Vad har gjorts? Vad bör göras?

SOU 2004:61 En översyn av Brottsoffermyndigheten.

SOU 2007:6 Målsägandebiträdet: ett aktivt stöd i rättsprocessen.

Dir. 2010:78 En översyn av brottmålsprocessen.

SOU 2013:17 Brottmålsprocessen.

Ds. 2015:4 Brottmålsprocessen – en konsekvensanalys.

Rättsfall

NJA 1969 s. 364

NJA 1949 s. 388.